

Η επιστροφή

Ρίκα Μπενβένιστε

Θεσσαλονίκη, 8.5.2011, Yom ha-Shoah.

Σήμερα δεν θα μιλήσω για τους νεκρούς μας στη Shoah. Αν ήταν να το κάνω, ακολουθώντας μια εβραϊκή παράδοση, απλά θα διάβαζα 50.000 ονόματα, κι ας ονειρευόταν ο καθένας ένα πρόσωπο για κάθε όνομα, ένα χαμόγελο που έσβησε, ένα χάδι που δεν χαρίστηκε.

Θα προσπαθήσω επίσης να σας μιλήσω αποφεύγοντας τις συμπληγάδες της ευπώλητης νοσταλγίας και της πολιτικής ρητορίας, που τόσο συχνά εξωραϊζουν τον βίαια χαμένο κόσμο της προπολεμικής Θεσσαλονίκης.

Στέκομαι στο ίδιο ακριβώς σημείο που στάθηκα σε τούτη εδώ τη συναγωγή, το απόγευμα μιας ανοιξιάτικης Κυριακής, στις αρχές της δεκαετίας του '70. Ένιωθα τότε άβολα για την εφηβεία μου, για το λευκό φουστάνι της μπατ-μιτσβά, για τον σύντομο λόγο που διάβασα, για τη συγκίνηση των δικών μου. Ήξερα μέσα μου, ότι η συγκίνηση αυτή είχε να κάνει με κάτι που δεν μπορούσε να εξηγηθεί ούτε από θρησκευτικό συναίσθημα, ούτε από αυτό που αποκαλούν «ταυτοτική συνείδηση». Είχε να κάνει με κάτι που τότε, μαζί με τους άλλους της γενιάς μου, χωρίς να το ομολογούμε το υποπτευόμασταν, όσο μας το επέτρεπε μια οικογενειακή σιωπή, κάτι που σήμερα μπορώ να προσδιορίσω καλύτερα. Κάθε γενοκτονία καταστρέφει την διαγενεαλογική σχέση. Για τη γενιά των γονιών μου, για τις γενιές των επιζώντων της Shoah, γάμοι, γεννήσεις, θρησκευτικές ενηλικιώσεις ήταν και εκδηλώσεις ανασυρμολόγησης μιας θρυμματισμένης συγγένειας, μιας οικογενειακής μνήμης. Αυτό ήταν το μυστικό της συγκίνησης των δικών μου.

Λοιπόν, σήμερα θέλω να σας μιλήσω για την επιστροφή, και για αυτούς που επέζησαν. Γι' αυτούς που επέστρεψαν αλλά έπρεπε να συνεχίσουν να αγωνίζονται για να υφάνουν ξανά το κομμένο νήμα του βίου τους, δίνοντας νόημα σε ζωές που καταπατήθηκαν από τον τρόμο, το μίσος και τη βία. Θα προσπαθήσω να τους συναντήσω στα πρώτα εκείνα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια και στις διαφορετικές διαδρομές που ακολούθησαν από τα ερείπια του πολέμου στις καινούριες τους ζωές. Η ιστορία που θα σας πω ξεκινά με την Απελευθέρωση.

Θεσσαλονίκη, 30 Οκτωβρίου 1944: «Μια μέρα που ξεκίνησε συννεφιασμένη κι όσο περνούσε έγινε ηλιόλουστη...» θυμάται ο θεσσαλονικιός συγγραφέας Νίκος Μπακόλας. Νωρίς το απόγευμα άρχισαν να μπαίνουν στην πόλη ομάδες από αντάρτες, δυο-τρεις μέρες αργότερα αποβιβάστηκαν οι Άγγλοι. Οι Εβραίοι ξαναπερπατούν στην πόλη τους. Πρώτοι ίσως όσοι κρύβονταν μέσα στην πόλη, θα ακολούθησαν κάποιοι εβραίοι αντάρτες, εκείνοι που κρύβονταν στα βουνά, σε χωριά, στην Αθήνα, 70-80 άνθρωποι όλοι κι όλοι. Όταν ο πρώτος επιζών του Άουσβιτς φτάνει στη Θεσσαλονίκη, τον Μάρτη του 45, τα κακά μαντάτα κάνουν γρήγορα τον γύρο της πόλης: «Οι Γερμανοί έκαψαν όλους τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης στα κρεματόρια», λέει. Προς το τέλος της άνοιξης φθάνουν στην πόλη επιζώντες των στρατοπέδων συγκέντρωσης και των στρατοπέδων του θανάτου. Τους περιβάλλει μια ανησυχητική ξενότητα. Αποξενωμένοι και ολομόναχοι, καθώς η μοίρα τους μοιάζει να μην αφορά όσους στέκουν γύρω. Εξορισμένοι από ό,τι κάποτε τους χάριζε εμπιστοσύνη, από ό,τι πίστευαν, εξορισμένοι από την ιστορία της ίδιας τους της ζωής. Εκείνο το όνειρο-εφιάλης που τους βασάνιζε και τον: ποιος θα πιστέψει την πείνα, το κρύο, τον πόνο, τον φόβο, την εξάντληση, την απελπισία, τον θάνατο ολόγυρα, παντού. Ακόμη κι αν επιθυμούν να μιλήσουν, γρήγορα καταλαβαίνουν πως κανείς απ' όσους δεν έζησαν και δεν είδαν δεν θέλει να ακούσει. Ακόμη χειρότερα: Μια βάνουση, διεστραμμένη καχυποψία βαραίνει επάνω τους. Όποιος δεν γνώρισε τα στρατόπεδα, είναι πρόθυμος να πιστέψει πως εκεί μόνο εγκληματίες επέζησαν, ή τουλάχιστον εκείνοι που εκεί μέσα είχαν γίνει εγκληματίες ή ακόμη, ότι τα στρατόπεδα δεν ήταν τάχα και τόσο φοβερή υπόθεση, απόδειξη οι ίδιοι οι επιζώντες, αφού επέστρεψαν.... Μερικές φορές, η καχυποψία δεν λείπει ούτε από τις σχέσεις με τους δικούς τους, καθώς μια διαβάθμιση βασάνων, μια ιεραρχία πόνου έρχεται κάποτε να δηληριάζει την επιθυμία για μια «κανονική ζωή». Μα τι θα πει «κανονική ζωή»; Θυμός, πόνος, μοναξιά, ευθύνες, ελπίδα είναι συναισθήματα που διαδέχονται ατέρμονα το ένα τ' άλλο.

Πέρασε αρκετός καιρός από την Απελευθέρωση ώσπου να επιστρέψουν όλοι οι επιζώντες. Όταν οι Σύμμαχοι απελευθερώνουν τα εγκαταλειμμένα από τους Γερμανούς στρατόπεδα πρέπει να περιθάλψουν τους μισοπεθαμένους κρατούμενους. Για πολλούς έγκλειστους, χωρίς οι ίδιοι να το γνωρίζουν, ο μακρύς δρόμος της επιστροφής είχε αρχίσει όταν, καθώς οι Σύμμαχοι πλησίαζαν, οι Γερμανοί εκκένωναν

τα στρατόπεδα και οδηγούσαν τους κρατούμενους σε βασανιστικές πορείες θανάτου. Τον παγωμένο χειμώνα του 44-45, μισόγυμνοι, εξαντλημένοι, πεινασμένοι περπατούν αδιάκοπα σε δρόμους στρωμένους με πτώματα. Οι πορείες κρατούν μέρες που μοιάζουν ατελείωτες! κάποτε με καμιόνια, κάποτε σε τραίνα, από στρατόπεδο σε στρατόπεδο, πάντοτε με τον τρόπο των βομβαρδιστικών. Πεθαίνουν από το κρύο, την πείνα, τον τύφο. Κάποιοι τολμούν να βγουν από τη σειρά για να αποδράσουν, δύσκολο εγχείρημα σε τόπο αφιλόξενο με ξένη γλώσσα, άλλοι ελευθερώνονται όταν οι φύλακες το βάζουν στα πόδια κι άλλοι αντικρίζουν μια μέρα μπροστά τους τον ελευθερωτή σοβιετικό, αμερικανό ή άγγλο στρατιώτη που με ανάμεικτη την οδύνη και την αποστροφή στο βλέμμα του, απλώνει το χέρι να δώσει ένα τσιγάρο και μια κονσέρβα.

Συχνά λησμονούμε ότι την άνοιξη του '45, μια «παλίρροια από νομάδες», εκατομμύρια πρώην κρατούμενοι, έβγαιναν από φυλακές, στρατόπεδα, εργοστάσια και κρησφύγετα και έπαιρναν τους δρόμους και τα τραίνα της επιστροφής. Πολλές φορές οι περιπλανήσεις κρατούσαν μήνες. Οι εκτοπισμένοι, ελεύθεροι πια, παίρνουν τον δρόμο της επιστροφής, αλλά κάποιοι ανάμεσά τους νιώθουν πως δεν έχουν πια πατρίδα. Περίπλοκες συχνά διαδρομές οδηγούν και τους έλληνες εβραίους να περάσουν από πόλεις της Τσεχοσλοβακίας, της Ουγγαρίας, της Ολλανδίας, του Βελγίου, της Γαλλίας, της Γιουγκοσλαβίας, της Ιταλίας, διαδρομές που έχουν να κάνουν με οικογενειακές ιστορίες και τυχαίες συναντήσεις. Τι να σκέφτονταν άραγε τότε, ο καθένας με τη δική του ιστορία βασάνων, καθένας με τη δική του περιπέτεια επιβίωσης. Από το Σιδηρόκαστρο στη Θεσσαλονίκη, πρώτη στάση στο στρατόπεδο Παύλου Μελά. Κάποιοι έχουν κάποιον να τους περιμένει, άλλοι βρίσκουν στήριγμα στον παλιό γείτονα, για πολλούς μοναδική παρηγοριά η κοινότητα που ανασυγκροτείται. Ο τελευταίος επιζών επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη τον Νοέμβριο του 1945. Αρκετοί ελληνο-εβραίοι προτίμησαν να μην επιστρέψουν και παρέμειναν σε στρατόπεδα πρώην εκτοπισμένων, σαν σε μια «αίθουσα αναμονής» στην οποία άνδρες και γυναίκες αρχίζουν καινούριες ζωές, παντρεύονται, κάνουν παιδιά, περιμένοντας την πολυπόθητη βίζα για τις ΗΠΑ, ή την ευκαιρία για τη δύσκολη τότε μετανάστευση στην Παλαιστίνη. Για πολλούς άλλωστε, η επιστροφή στην Ελλάδα αποδεικνύεται μια ενδιάμεση στάση πριν τη μετανάστευση, όταν ανακαλύπτουν ότι ο τόπος από τον οποίο διώχθηκαν δεν είναι πια δικός τους, ότι σ' αυτόν δεν υπάρχουν πια ούτε συγγενείς, ούτε σπίτι, ούτε περιουσία. Εκατοντάδες ορφανά ετοιμάζονται για *aliyah* με τη βοήθεια των ανθρώπων του Εβραϊκού Πρακτορείου της

Παλαιστίνης. Από τα δέκα ζευγάρια ενός από τους πρώτους ομαδικούς γάμους το 1946, τέσσερα μετανάστευσαν στο Ισραήλ, τρία στις ΗΠΑ και μόνο τρία παρέμειναν στη Σαλονίκη. Η Ελλάδα επιτρέπει την έξοδο προς την Παλαιστίνη με αντάλλαγμα την παραίτηση από την ελληνική ιθαγένεια. Πουθενά η ζωή δεν είναι στρωμένη με ροδοπέταλα για τους πρόσφυγες: Στην Παλαιστίνη οι μετανάστες που είχαν έρθει πριν από τον πόλεμο αντιμετωπίζουν τους επιζώντες των στρατοπέδων άλλοτε σαν χαμένους συγγενείς και άλλοτε ως συνυπεύθυνους για τον χαμό των δικών τους. Εκεί, οι υλικές συνθήκες διαβίωσης περιορίζονται σε δυο σιδερένια κρεβάτια, στρώματα, μια στέγη μαζί με άλλους, και λίγα χρήματα για τον πρώτο καιρό. Αλλά και πέρα από τον Ατλαντικό, η πραγματοποίηση του αμερικανικού ονείρου περνάει μέσα από τις ανήλιες ατραπούς της φτώχειας και της συνειδητοποίησης, ότι μια πόλη μεταναστών είναι μια πόλη που οι ντόπιοι έχουν τον τρόπο τους να κρατάνε τους μετανάστες σε απόσταση, να κρατάν μακριά τους πρόσφυγες που, όπως έγραφε η Χάννα Άρεντ, έχασαν τη γλώσσα τους, δηλαδή τη φυσικότητα στις αντιδράσεις τους, την απλότητα στις χειρονομίες, την έκφραση των συναισθημάτων τους. Στην Ελλάδα, τη χαρά της Απελευθέρωσης έρχεται γρήγορα να σκιάσει ένας σκληρός εμφύλιος. Για ορισμένους αριστερούς Εβραίους αυτό σήμαινε συνέχιση των διώξεων. Για όλους όμως τους Εβραίους, αυτό σήμαινε ότι θα έβλεπαν πολλούς από τους συνεργάτες των Γερμανών να εξαγοράζουν με περισσή εθνικοφροσύνη την ατιμωρησία τους.

Για τους περισσότερους Έλληνες, Εβραίους και μη, τα μεταπολεμικά χρόνια ήταν χρόνια μεγάλης ανέχειας και έλλειψης στέγης. Η UNRRA και η JOINT προσφέρουν περίθαλψη, φαγητό, ρούχα. Πολλοί Εβραίοι που επιστρέφουν δεν μπορούν να μπουκ στα σπίτια τους είτε γιατί είχαν βρει στέγη σε αυτά κάποιοι άλλοι δυστυχείς, πρόσφυγες, είτε επειδή τα σπίτια αυτά είχαν γίνει λεία δωσιλόγων. Οικογένειες μοιράζονται μια στέγη, μια αυλή. Αν η κατάργηση των νόμων που εκδόθηκαν στον πόλεμο έπρεπε να σημάνει την άμεση αποκατάσταση των περιουσιών τους, στην πραγματικότητα επρόκειτο συχνά για μια μακρόχρονη διαδικασία που παρεμποδιζόταν για χρόνια από την απρόθυμη στάση των δημοτικών, των δικαστικών, των πολιτικών εντέλει αρχών. Ακόμη χειρότερα: με μια συνηθισμένη διαστροφή της λογικής, η διεκδίκηση της αποκατάστασης των περιουσιών μετατρέπεται σε δηλητήριο στα στόματα των αντισημιτών, σχετικά με την υποτιθέμενη εβραϊκή φιλαργυρία, συντηρώντας την εντύπωση ότι όλοι οι Εβραίοι

είναι πλούσιοι και έχουν κρυμμένους θησαυρούς. Στις 18.7.47 τα αντισημιτικά δημοσιεύματα αναγκάζουν τον αρθρογράφο της *Εβραϊκής Εστίας* να σημειώσει: «Οι επανελθόντες εκ της ομηρίας εβραίοι δεν έτυχαν ουδεμιάς απολύτου περιθάλψεως εκ μέρους του επισήμου κράτους. Χειρότερον ακόμη, συνήνητησαν πάντοτε και συναντούν ακόμη ανυπερβλήτους δυσχερείας δια να τους αναγνωρισθεί το δίκαιόν των και εις κάθε περίπτωσιν και αι δυσχέρειαι αυταί, μαζί με την κρατικήν αδιαφορίαν έκαμαν ώστε πολλοί εβραίοι να είναι ακόμη άστεγοι και η φυματίωσις να έχει κάνει μεταξύ των από της απελευθερώσεως μέχρι σήμερα, τόσας προόδους που ο αριθμός των ασθενών να είναι σήμεραν οκταπλάσιος από το 1945». Κι ενώ ο πόλεμος έχει τελειώσει, η ιεροσυλία του εβραϊκού νεκροταφείου συνεχίζεται ακόμη το 1947, όταν καθημερινά, επιτύμβιες πλάκες μεταφέρονται με κάρα σε διάφορα μέρη της πόλης, γεμίζουν τον περίβολο του Αγίου Δημητρίου, ενώ με αυτές στρώνεται ο δρόμος που συνδέει τη Λεωφόρο Βασιλέως Γεωργίου με το Στρατηγείο.

Τα χρόνια 1945-47, οι κοινότητες στη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα αλλά και σε όλες τις μικρότερες πόλεις ανταποκρίνονται στην πρόκληση της ανασυγκρότησης. Στις αρχές του 1946 γίνονται οι πρώτες εκλογές στην κοινότητα της Θεσσαλονίκης, στις οποίες οι πρώην κρατούμενοι των στρατοπέδων, οι «όμηροι», εκπροσωπούνται από τη δική τους παράταξη. Η πίκρα και ο θυμός δύσκολα παραμερίζονται και οι διαφωνίες είναι πάντα πολλές. Τον Νοέμβριο του 1947 συγκαλείται στην Αθήνα η πρώτη Συνέλευση των αντιπροσώπων των ισραηλιτικών κοινοτήτων «εις ατμόσφαιραν δυσπιστίας και καχυποψίας», σημειώνει ο αρθρογράφος της *Εβραϊκής Εστίας*. Δύο εφημερίδες, το *Ισραηλιτικόν Βήμα* από τον Νοέμβριο του '45 στη Θεσσαλονίκη και η *Εβραϊκή Εστία* από τον Μάρτη του '47 στην Αθήνα, παρακολουθούν τη διεθνή πολιτική σκηνή δίνοντας έμφαση στα θέματα που αφορούν τους Εβραίους, και με κυρίαρχο βέβαια ανάμεσά τους το ζήτημα της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη και τη διαδικασία της ανακήρυξης του κράτους του Ισραήλ. Καθρεφτίζουν επίσης την καθημερινότητα των κοινοτήτων στην επίπονη διαδικασία της ανασυγκρότησής τους. Το 1947 η καθημερινότητα αυτή περιλαμβάνει θέματα όπως η ανακατασκευή των εσωτερικών θυρών της συναγωγής, η διανομή αζύμων, «κομισθέντων εξ Αμερικής» για το Πάσχα (2 ¼ κιλά κατ' άτομο), η αντικατάσταση του ραβίνου της Αθήνας που αναχωρεί για την Αίγυπτο, το ταξίδι του μοέλ της Αθήνας, αεροπορικώς για τη Θεσσαλονίκη «δια να ενεργήσει περιτομή σε δέκα βρέφη». Για τη φροντίδα των παιδιών υπήρχε συναίνεση και δόθηκε προτεραιότητα: Στη Θεσσαλονίκη θα

λειτουργήσει παιδικό κέντρο, ενώ το καλοκαίρι του 1947 εγκαινιάζονται οι κατασκηνώσεις στην Αγία Τριάδα: 72 παιδιά σε δύο περιόδους «επέρασαν είκοσι ημέρας εις τον καθαρόν αέρα της θαλάσσης», κάτι που το απαιτούσε η υγεία πολλών από αυτά. Εκεί, ανάμεσα στα παιδιά, αμβλύνονται επιτέλους οι αντιθέσεις, εκεί επιτέλους η χαρά της ζωής μπορεί να πάρει το πάνω χέρι. «Κανονική ζωή» σημαίνει επίσης συμβιβασμούς: για άλλους στον γάμο, για άλλους στη δουλειά, για κάποιους στην απόφαση να παραιτηθούν από τη συνέχιση των σπουδών τους. Αλλά στην απλότητά της η ζωή μπορεί να είναι και γλυκειά: Οι νέοι ανακαλύπτουν και πάλι τον έρωτα, τον χορό. Ασπρόμαυρες φωτογραφίες απαθανατίζουν μια κυριακάτικη εκδρομή στη θάλασσα, στην Περαία. Νέοι και νέες συναντιούνται στο ζαχαροπλαστείο της γειτονιάς και με κάθε ευκαιρία χορεύουν, χορεύουν πολύ. Τα θύματα πασχίζουν να βρουν τη δύναμη να πάψουν να είναι θύματα, να βρουν ενδιαφέρον στη ζωή. Κάποιοι μοιάζουν να καταφέρνουν να αφήσουν πίσω τους το πρόσφατο παρελθόν για να συγκεντρωθούν στο μέλλον. Άλλοι δεν μπορούν να σταματήσουν να διηγούνται ο ένας στον άλλο ζοφερές ιστορίες παθών και τρόμου. Κάποιοι μοιάζουν υπερήφανοι που μπόρεσαν να αντέξουν τα δεινά και φαίνονται να αντλούν κουράγιο απ' την απαντοχή τους. Άλλοι πασχίζουν να λησμονήσουν. Η απόκτηση παιδιών γίνεται το θαύμα που επιτρέπει την είσοδο στην «κανονική ζωή». Γάμοι, κατά προτίμηση με κάποιον στον οποίο δεν χρειάζεται να εξηγήσεις με πολλές λέξεις «όλα αυτά», με κάποια στην οποία δεν χρειάζεται να εξηγήσεις τι είναι ο άνθρωπος, τα εγκλήματα για τα οποία είναι ικανός, τις αρετές που μπορεί να κρύβει, με κάποιον που έχει κι εκείνος να διηγηθεί απίστευτες ιστορίες ανθρωπιάς κι αλληλεγγύης, μίσους και προδοσίας. Με κάποια που όπως όλοι πρέπει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και τους συμβιβασμούς της μεταπολεμικής ζωής, αλλά και να τα βγάλει πέρα με την αίσθηση της απώλειας των αγαπημένων, με το αβάσταχτο πένθος. Διότι κάτω από την επίφαση της «κανονικής ζωής», με δουλειά, οικογένεια και διασκέδαση, *πενθούσαν*. Διότι ημέρα πένθους ήταν η ημέρα της μνημόνευσης των νεκρών στα στρατόπεδα: στις 29 Μαρτίου του 1947, όλα τα εβραϊκά καταστήματα έμειναν κλειστά και στη θύρα τους τοιχοκολλήθηκε η πένθιμος αγγελία του μνημοσύνου. Η Συναγωγή αυτή ήταν κατάμεστη και ντυμένη στα μαύρα. Οι πολυέλαιοι σκεπασμένοι και εκατοντάδες κεριά αναμμένα. Η λειτουργία άρχισε στις 10 το πρωί και εκτός από τους «επισήμους» παρευρίσκονταν και χριστιανοί φίλοι. Μίλησαν ο ραββίνος Μόλχο, ο πρόεδρος Μενασέ, ο δικηγόρος Ναχμιάς και ο

«γηραιός ιστοριογράφος» Ιωσήφ Νεχαμά. Και το πλήθος ξέσπασε σε λυγμούς. Για κάποιους ποτέ δεν θα υπήρχε «κανονική ζωή».

Θα αναρωτιέστε ίσως, γιατί επιμένω σήμερα σε αυτό το κομμάτι της «παλιάς» ιστορίας, στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Επιμένω, επειδή η βιβλική εντολή *Ζαχόρ* δεν σημαίνει μονάχα *θυμήσου* τη βάσανο και τον θάνατο. Σημαίνει επίσης *θυμήσου* την ιερότητα του Σαββάτου, την Έξοδο, την Απελευθέρωση... Η εμπειρία των επιζώντων πρέπει να υμνεί τη ζωή, όχι το μαρτύριο. Η ανάμνηση της επιστροφής ξεθώριασε ανάμεσα στις οδυνηρές μνήμες της Shoah και τη νοσταλγία των προπολεμικών χρόνων από τη μια, και τις απαιτήσεις του παρόντος από την άλλη. Ίσως όμως, στην επιστροφή και σε αυτά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια βρούμε εξηγήσεις για τον κόσμο μέσα στον οποίο μεγαλώσαμε εμείς, τα παιδιά εκείνων που επέστρεψαν στην «κανονική ζωή». Και ίσως καταλάβουμε καλύτερα τους φόβους και την τόλμη, τις αποφάσεις και τους δισταγμούς, την αυστηρότητα και την τρυφερότητα των δικών μας. Ο ποταμός των ανθρώπινων βασάνων και της αδικίας δεν σταματά. Βρίσκεται όμως ακόμη δίπλα μας η γενιά των ανθρώπων που «επέστρεψαν». Ας τους κρατήσουμε το χέρι, κι ας μας δίνει η μνήμη των βασάνων τους τη δύναμη να πολεμούμε διακρίσεις και αδικία.